

DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.2\(38\).283058](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.2(38).283058)УДК 1(91)477 ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7248-4786>

Марія Кацуба

ІДЕЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРОСВІТНИКІВ У ТВОРАХ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Розглядаються основні ідеї європейських просвітників, відображені у творах Григорія Сковороди. Мова йде про вимоги свободи особистості, визнання рівності людей на засадах природного права, антиклерикалізм, критику марновірства й забобонів, обрядності, проголошення мистецтва, зокрема літератури, носієм моральних чеснот і вихователем моральності. Європейське Просвітництво утверджувало також культ розуму й знання, віру у вічний прогрес на основі розвитку освіти й науки, культ розумного правителя – філософа на троні. У творах українського філософа спостерігаємо власне, оригінальне трактування таких ідей. Замість культу розуму як знання Сковорода проповідує мудрість як розсудливість.

Ключові слова: Сковорода, європейське Просвітництво, антиклерикалізм, природне право, рівність людей, критика марновірства, свобода особистості, розсудливість.

З нагоди 300-річного ювілею ще раз переглянула статті авторитетних дослідників творчості Григорія Сковороди у збірці «Григорій Сковорода – 250». Тут він названий і «селянським просвітником», і «просвітителем», і «українським Руссо», і «представником етико-гуманістичного напрямку в українському Просвітництві», поряд з яким був ще освітньо-науковий. У статті «Сковорода й наука Нового часу» розглядається симпатія мислителя до матеріалізму, раціоналізму, найпереконливішим авторці тієї статті видається пантеїзм Сковороди, що нагадує пантеїзм Спінози [Григорій Сковорода. 250 1975: 111–116].

Вважаю, що нині можна і варто дискутувати, ким все ж таки був Григорій Сковорода – просвітителем, чи просвітником, чи можна згідно висловлених у творах і листах думок вважати його представником українського Просвітництва, чи симпагіком ідей європейського Просвітництва?

Відомо, що у французькому Просвітництві, «батьком» якого був Вольтер, і яке вважається еталоном для інших країн, утвердилися основні ідеї епохи: культ розуму і знання, культ мудрого правителя-«філософа на троні», віра у вічний прогрес на основі розвитку освіти й науки, вимога свободи особистості, рівність людей на засадах природного права, антиклерикалізм, критика марновірства й забобонів, проголошення мистецтва носієм моральних чеснот. Запанувала мода наслідування смаків

Стародавнього Риму часів імперії, у мистецтві утвердився стиль класицизм. Серед жанрів мистецтва на перший план висувається література, яка повинна стати вихователем суспільства, з'являється жанр байки (Лафонтен, Монтень).

В Україні досі не вщуає суперечка про характер українського Просвітництва, навіть ставиться під сумнів його наявність взагалі, ґрунтований на переконанні, що в нашій культурі не проявився культ розуму й науки, Україна не мала своєї державності, літератури власною мовою, навіть не мала своєї Церкви. Григорія Сковороду, який жив і творив протягом століття Просвітництва, дослідники не наважуються назвати носієм ідей епохи – він, зазвичай, вважається провісником ідей преромантизму, або виразником ідей пізнього бароко. Щоправда, прихильною до ідей Просвітництва вважається Києво-Могилянська академія, де певний час навчався Г. Сковорода, це ствердили авторитетні дослідники Валерія Нічик, Володимир Литвинов, Іван Іваньо, Дмитро Кирик, Володимир Шинкарук та ін. Першим, хто наважився розглядати Григорія Сковороду в контексті культури Просвітництва, був Едвард Вінтер (праця «Раннє Просвітництво», 1966), проте його думку категорично заперечив Дмитро Чижевський. Не вступаючи в полеміку з авторитетами, висловлю власні спостереження, почерпнуті із текстів творів українського філософа.

Відомий, часто цитований вислів філософа «Кинь Копернікові сфери, глянь в сердечній печери» став своєрідним кредо, яке засвідчує, що мислитель не заохочував до світського знання, пізнання законів природи, а радив людині зосередитися на розкритті власного внутрішнього світу, потаємної природи, де треба шукати схильність до певного заняття, яке би давало насолоду, робило людину по-справжньому щасливою. Отже, Сковорода був переконаний, що наукові відкриття, здобуті людиною знання про Всесвіт не наближають до щастя, тому він сам не вивчав природничі науки і не заохочував до таких занять: «Я и сам сему часто удивляюсь, что мы в посторонних Околичностях чрез-чур любопытны, рачительны и проницательны, измерили Море, Землю, Воздух, Небеса и обезпокоили брюхо Земное ради Металлов, размежевали Планеты: доискались в Луне Гор, Рек и Городов, нашли Закомплетных Міров неисчетное Множество, строим непонятныя Машины, засыпаем бездны, воспящаем и привлекаем Стремленія водная, чтоденно новые Опыты и дикія Изображенія. Боже мой! Чего мы не Умем! Чего не можем! Но то горе, что при всем том, кажется, чегось великаго не достает» [Сковорода 2010: 512].

Замість освіти, дослідження природних процесів, Сковорода пропонує розсудливість, осмислення себе самого, самопізнання та самозосередження, а також воліє читати Біблію й вслухатися в музику її символів, замислюватися

над її потаємним змістом. У нього є вислів «Я наук не хулю і всяке ремесло хвалю», але зводиться все до рекомендацій шукати середнє заняття й бути щасливим. Отже, можна сказати, що культ розуму, знання, освіти й науки йому чужий, замість цього – культ душевного спокою, середнього заняття й природної схильності як даного Богом таланту.

Культ розуму у творах Сковороди заступає премудрість, розсудливість, він трактує її не просто як світське знання, в тому числі й пізнання законів природи – у його розумінні це той дарунок Бога, який вирізняє людину серед створених живих істот: «Но ничем Ему так не одолжен всякій народ, как тем что Он дал нам самую высочайшую свою Премудрость, которая природный Его есть портрет и печать... Она-то есть Прекраснейшее Лицо Божіе, которым Он, со временем напечатаясь на душе нашей, делает нас из диких и безобразных Монстров, или Уродов, Человеками, то есть зверками, к Содружеству и к помянутым Сожительствам годными, незлобивыми, воздержными, великодушными и справедливыми». Продовження теж варте уваги: «Она различит нас от зверей милосердієм и справедливостію, а от скотов – воздержанієм и разумом, и не иное что есть, как Блаженнейшее Лицо Божіе, тайно на Сердце написанное, Сила и Правило всех наших движеній и дел» [Сковорода 2010: 216]. Отже, розум як мудрість – це насамперед Божий дар, та властивість, яка робить людину людиною, що дозволяє їй вважати себе образом і подобою Божою.

Із вчення Григорія Сковороди про «сродну працю» можна висувати ідею справедливого суспільного ладу, де пануватиме «нерівна всім рівність», як зображено у творі «Разговор, называемый Алфавит, или Буквар Мира» з власноручним малюнком автора. Таку «нерівну рівність» філософ пов'язував з популярною в епоху Просвітництва ідеєю природного права, що засвідчив його біограф Михайло Ковалінський: «Закон природи, яко самонужнейший для блангa человеческого, есть всеобщий и запечатлен на сердце каждого, дан всякому существу, даже последней песчинке» [Сковорода 2010: 1369]. Подібні за змістом слова Сковороди прочитаємо і в «Іконі Алквіадській», і в «Начальной двери...» та інших творах. В «Іконі Алквіадській», зокрема, Сковорода стверджує, що мудра природа передбачила, що все непотрібне не завжди і не всюди є можливим. Можливе ж і потрібне, і корисне людині: «Все, преграждаемое Законом Блаженныя натуры, есть тем бесполезное, чем невозможное, а чем полезное, тем возможное. Посему-то есть благословенно Царство Ея и дивным вкусом дышет сїе слово Епикурово: «Благодарение Блаженной Натуре за то, что нужное сделала нетрудным, а трудное не нужным». Востать противу Царства Ея и Законов – сїя есть нещасная Исполинская дерзость, любящая прегражденіе, невозможность и бесполезность, а Супостат Ползе»

[Сковорода 2010: 731]. Будь-який спротив законам природи, отже – і природному праву – філософ вважав гординою і ледь не смертельним гріхом. Природа потурбувалася про кожне створіння, її закони обов'язкові для виконання як такі, що потрібні й корисні.

З теорією «нерівної рівності» Сковорода пов'язує популярну серед просвітників ідею релігійної толерантності. Це красномовно засвідчує і його ставлення до іудеїв, і вислови у численних творах. Наприклад, у творі «Беседа 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон» він заявляє устами Якова: «Кто гонит человека за Веру, есть самый главный Божію челвоколбоію враг, равен озлобляющему нищаго за то, что не захотел Христа ради в милостыню принять одежды». І продовжує: «Берегись, друг мой, ... дабы Ангелская любовь к Богу не преобразила тебе в Діавола для человека» [Сковорода 2010: 457]. Тут помітна й ідея поваги до свободи особистості, яка була провідною у вченні європейських просвітників.

Цілком погоджується Сковорода з осудом просвітниками забобонів, марновірства, обрядності (він називав обряди театром) – всього, що пов'язане зі зовнішньою, показною релігійністю. Ось що читаємо у посвяті Степанові Тевяшову перед текстом «Ікони Алквіадської»: «Из суеверий родились вздоры, споры, Секты, Вражды междусобныя и странныя, ручныя и словесныя войны, младенческіе страхи и протчая. Нет желчнее и жестоковийнее Суеверія и нет дерзновенее, как Бешенность, разженная слепым, но ревностным глупаго поверія Жаром тогда, когда сія Ехидна, предпочитая нелепя и нестаточныя Враки над Милость и любовь, и онемев чувством человеколюбія, гонит своего Брата, дыша убійством, и сим мнитсе службу приносити Богу» [Сковорода 2010: 730–731]. Замість ревного дотримування обрядів, чи пошанування ідолів, філософ обстоював внутрішню відданість релігії, віру в Бога, якого кожна людина повинна відчувати в своєму серці, адже для нього Бог і істинна людина – одне й те саме.

Широко відомий антиклерикалізм Сковороди, засвідчений у багатьох творах, зокрема у «Брані Архистратига Михаїла з Сатаною», а також його неприйняття монастирського життя та відверта нехоть до духовного сану. Він продемонстрував самим своїм життям і ставленням до служителів Церкви, що обстоює ідею свободи особистості, право людини на вибір заняття, схильність до релігії, чи обрядності, також способу життя й спілкування. Навіть на тлумачення Біблії кожна людина може мати свій погляд, вважав Сковорода.

Відомо, що Сковорода не сповідався, не відвідував у церкві богослуження, серед його приятелів майже не було церковнослужителів. Сповнена сарказму картина із названого твору розкриває ставлення

Сковорода до священнослужителів, з настроями яких він був добре знайомий, оскільки доводилось тривалий час жити з ними разом у монастирі. Навіть помічений архангелом Варахїлом зовнішній вигляд подорожніх сповнений іронії, викликає негативні емоції: «...бредут в преобширных Епанчах, на пять Лактей по пути влекущихся. На головах Капишоны. В руках не жезлы, а дреколїе. На шее каждому по Колоколу с веревкою. Сумами, Иконами, Книгами обвешенны. Едва! едва движутся, аки быки, Парохїалный Колокол везущїи». Наступні сповнені сарказму слова не можуть не викликати сміху: «Вот разве прямо труждающїися и обремененны! Горе им, горе!» [Сковорода 2010: 841].

Відповідь-роз'яснення архангела Рафаїла ще дошкульніше характеризує істинне лице таких «ревних» служителів культу. У ці слова Сковорода вкладає своє глибоке презирство до уявних «шанувальників» Бога, які служать Йому заради наживи, у молитвах випрошують насамперед собі матеріальні блага. Висловлювання Сковорода про лицемірних служителів культу нагадують вирази із «Кишенькового богослов'я» французького просвітника Поля Гольбаха, що сховався за псевдонімом абата Берньє [Кишенькове богослов'я 1980]. Їх варто навести повністю, щоб переконатися у справжньому ставленні філософа до монахів і церковників: «Сїи суть Лицемеры, – сказав Рафаил, – Мартышки истинныя Святости. Они долго молятся в Костелах. Непрестанно во Псалтырь барабанят. Строят Кирки и снабдеают. Бродят поклонниками по Йерусалимам. По лицу святые, по сердцу всех беззаконнее. Сребролюбивые, честолубивые, Сластолубцы, Ласкатели, Сводники, не милосерды, не примирительны, радующїися злом соседским. Полагающїи в прибылях благочестїе. Целующїи всяк день Заповеди Господни и за Алтын их продающїи. Домашнїи Звери и внутрєннїи Змїи, лютєйшїи Тигров, Крокодилов и Василисков» [Сковорода 2010: 841].

Дух епохи Просвітництва сповнює й художню творчість Сковороди – особливо його байки, де він наслідував античних авторів, зокрема римського байкаря часів імперії Федра. Саме Сковорода ввів в українську літературу жанр байки. Також ідеї просвітників помітні у піснях, особливо ж у притчах. Їхня морально-етична спрямованість відповідає орієнтації Просвітництва на літературу як вид мистецтва, здатного найяскравіше і найпривабливіше зобразити високі моральні чесноти і сприяти моральному вдосконаленню людини й суспільства.

Чимало дослідників творчості Сковороди схильні вбачати у його вченні близькість до популярного в епоху Просвітництва масонства, навіть відносять його до прихильників масонів і членів масонської ложі. Масони, як відомо, проповідували ідеї релігійної толерантності, рівності всіх людей на основі природного права, справедливості, моральних чеснот, ненависті

до насильства. Проте масони не так глибоко вірили в науку чи освіту, тобто не прославляли спрямованість розуму на дослідження природи, як вірили одкровенням тих авторів, що ширили таємничі письмена й знаки містики, за що їх переслідувала Церква. Сковорода ж найбільше зосередився на Біблії, вважав, що вона є тим містичним ключем, який відкриває таємниці Всесвіту як макрокосму і людини – мікрокосму. Своє розуміння символів Біблії він представив світові не як одкровення, а як раціональне осмислення її потаємної мудрості, що актуальне для всіх часів і всіх християн насамперед. Нині є дослідження, автори яких вважають Григорія Сковороду основоположником критичного біблієзнавства [Лозко 2022: 225–235].

Сковорода обстоював мудрість, розсудливість, сучасною мовою – критичне мислення, про це також багато можна прочитати в його творах. У вірші «Премудрість і чоловік» він вважає, що є дві сестри – Мудрість і «безтолковщина». Мудрість шанує «чоловік Руской», а сестра її безтолковщина популярна «в Россіан», хоча вона має багато імен у різних народів. Розум у Сковороди – це не світське знання, а дарована людині Божа Премудрість, яка є ознакою справжньої людини, вона повинна нею керуватися у всіх своїх справах, але пізнання зосереджувати на самопізнанні, розкритті власної внутрішньої природи і пов'язаної з нею «сродності».

Отже, Сковорода проповідував ідеї, які сутолюсні з ідеями Просвітництва. Із просвітниками його поєднує прагнення змінити людину і світ, проте шлях до цього тлумачиться по-різному. Коли європейські просвітники вважали рушієм змін і прогресу розум як світське знання, освіту й науку, передусім пізнання законів природи, то Сковорода ставив таким рушієм мудрість і розсудливість людини, її здатність думати й аналізувати. Його прагнення донині актуальне.

Список використаної літератури

- Гольбах, П. (1980.) Кишенькове богослов'я / Пер. на українську мову. К.: Політвидав України, 192 с.
- Григорій Сковорода. 250. Матеріали про відзначення 250-річчя з дня народження (1975) К.: Наукова думка, 255 с.
- Лозко, Г. (2022) Григорій Сковорода – засновник українського критичного біблієзнавства, в: Переяславські Сковородинівські студії. Зб. наук. праць. Філологія. Філософія. Педагогіка. Випуск 9. Ніжин, сс. 225–235.
- Сковорода, Г. (2010) Повна академічна збірка творів. За ред. проф. Леоніда Ушкалова. Харків: Майдан, 1398 с.

Maria Kashuba

IDEAS OF EUROPEAN ENLIGHTENMENT IN THE WORKS OF HRYHORIY SKOVORODA

The main ideas of European enlighteners, reflected in the works of Hryhoriy

Skovoroda, are considered. We are talking about demands for freedom of personality, recognition of the equality of people based on natural law, anticlericalism, criticism of superstitions, rituals, declaration of art, in particular literature, as a bearer of moral virtues and an educator of morality. The European Enlightenment also affirmed the cult of reason and knowledge, faith in eternal progress based on the development of education and science, and the cult of a wise ruler – a philosopher on the throne. In the works of the Ukrainian philosopher, we observe his own, original interpretation of such ideas. Instead of the cult of reason as knowledge, Skovoroda preaches wisdom as prudence.

Hryhoriy Skovoroda lived in the Enlightenment era, but only a few researchers regarded him as a figure of this era. The reason was his lack of interest in the achievements of science and worldly knowledge. The philosopher believed that the main thing for a person is self-knowledge, the disclosure of their inner nature in order to determine the predisposition to their related work, which will lead to happiness. However, his works reflect the main ideas of the European Enlightenment.

Keywords: *Skovoroda, European Enlightenment, anticlericalism, natural law, equality of people, criticism of superstitions, freedom of personality, prudence.*

References

- Holbakh, P. (1980) *Kyshenkove bohoslovia* [Pocket theology]. Per. na ukrainsku movu. Kyiv, Polityvydav Ukrainy, 192 p.
- Hryhorii Skovoroda. 250.* [Gryhoriy Skovoroda. 250] *Materialy pro vidznachennia 250-richchia z dnia narodzhennia* (1975) Kyiv, Naukova dumka, 255 p.
- Lozko, H. (2022) *Hryhorii Skovoroda – zasnovnyk ukrainskoho krytychnoho bibliieznavstva* [Gryhoriy Skovoroda as founder of Ukrainian critical Bible studies], in: *Pereiaslavski Skovorodynivski studii. Zb. nauk. prats. Filolohiia. Filosofiia. Pedahohika*, Vypusk 9. Nizhyn, pp. 225–235.
- Skovoroda, H. (2010) *Povna akademichna zbirka tvoriv* [Complete Works]. Za red. prof. Leonida Ushkalova, Kharkiv, Maidan, 1398 p.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2022

Стаття прийнята 21.04.2022